

VII ICCE

7th International Conference
on Critical Education

Rethinking Alternatives to Neoliberalism in Education

Athens, 28th June – 2nd July 2017

Conference Proceedings

Organizing Institutions

Department of Primary Education
National & Kapodistrian University of
Athens

Department of Primary Education
Aristotle University of Thessaloniki

Department of Applied Linguistics
University of Massachusetts Boston

The Hellenic Educational Society
The Institute of Education Policy Studies, UK

Edited by:
Gounari Panagiota
Liambas Anastassios
Drenoyianni Helen
Pavlidis Perikles

Η κοινωνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και η ελπίδα για ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής

Χάλαρη Μαρία

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση βασίζεται σε μια μελέτη που είχε ως στόχο να διερευνήσει τις εμπειρίες και τις νοηματοδοτήσεις των εκπαιδευτικών ως προς τις πρόσφατες πολιτικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα και τις νέες προκλήσεις που απορρέουν από αυτές, καθώς και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τις δυνατότητες που ενδεχομένως προδιαγράφονται για το μέλλον. Αυτή η μελέτη βασισμένη σε μια επιστημολογία της οπτικής (*standpoint epistemology*), σε μια οπτική της ελπίδας, πέρα και ενάντια στον αυτοκαταστροφικό λόγο της απελπισίας που δεσπόζει στο σημερινό πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης και της δημόσιας ζωής, προσπάθησε να αναζητήσει δυνατότητες ελπίδας, ιδιαίτερα εκείνες τις δυνατότητες που εκφράζουν οι εκπαιδευτικοί. Συγκεκριμένα, προσπάθησε να διερευνήσει πώς μπορούμε να αξιοποιήσουμε τα δυνατά στοιχεία του παρόντος εκπαιδευτικού συστήματος, προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα σύστημα ικανό να προωθήσει την αντιμετώπιση των δύσκολων συνθηκών που έχουν επιφέρει οι πρόσφατες κοινωνικές αλλαγές. Σε όλη τη διάρκεια αυτής της μελέτης, δεν θεωρήθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν λύσεις, ούτε ότι είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για την ανασυγκρότηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας, αλλά ότι μπορούν να συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό και οτι πρέπει οι φωνές τους να ακουστούν. Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον πιθανό ρόλο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας και του πολιτικού βίου στην Ελλάδα μετά την κρίση, και στις ελπίδες που εκφράζονται από τους εκπαιδευτικούς για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα ταυριάζει στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες.

Λέξεις κλειδιά

κοινωνικο-οικονομική κρίση, εκπαίδευση, εκπαιδευτικοί, ελπίδα

Εισαγωγή

Η σημερινή κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα έχει συμβάλει στη δημιουργία μιας όλο και πιο σύνθετης κοινωνίας, την καλλιέργεια έντονου κλίματος αβεβαιότητας στο λαό, και την αίσθηση ενός απρόβλεπτου μέλλοντος. Ωστόσο, έχει φέρει στο φως νέες τάσεις και δυνατότητες. Πιθανόν να καταφέρουμε να λάβουμε γνώση αυτών των νέων τάσεων και δυνατοτήτων, αν καταφέρουμε να παρακάμψουμε τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης και προσπαθήσουμε να βρούμε χώρο για νέες ιστορίες, έναν άλλο τρόπο σκέψης, και μια έννοια της ελπίδας. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι σε θέση να προσφέρει τόσο αυτό το νέο τρόπο σκέψης, όσο και την ίδια την ελπίδα.

Στην ερευνητική μου μελέτη, μέρος της οποίας παρουσιάζω σε αυτή την εισήγηση, υποστηρίζω ότι είναι απαραίτητο και ζωτικής σημασίας όχι μόνο να διερευνήσουμε

διεξοδικά τις αρνητικές επιπτώσεις της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, αλλά και να μάθουμε να αναγνωρίζουμε τις βασικές αξίες της τρέχουσας εποχής και τα κρίσιμα ζητήματα τα οποία μπορούν να γίνουν ευκαιρίες, καθώς και κινητήριες δυνάμεις, για προβληματισμό και αλλαγή.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στη μελέτη μου επιλέγω να βασιστώ σε μια οπτική της ελπίδας και να θεωρήσω την κρίση ως μια μοναδική ευκαιρία για να επαναπροσδιορίσουμε τους στόχους της ζωής μας. Η ερευνητική μου μελέτη δηλαδή, περνάει τα όρια μιας εμπειρικής αναλυτικής μελέτης και διερευνά πώς τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά. Συγκεκριμένα, βασίζεται σε μια επιστημολογία της οπτικής (standpoint epistemology), σε μια οπτική της ελπίδας, και δεν προσφέρει έναν τελικό απολογισμό συμπερασμάτων, αλλά ένα σύνολο σημείων εκκίνησης για σκέψη, δράση και περαιτέρω έρευνα.

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται σε ένα από τα ερευνητικά μου ερωτήματα που ασχολείται με τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον πιθανό ρόλο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας και του πολιτικού βίου στην Ελλάδα μετά την κρίση, και με τις ελπίδες των εκπαιδευτικών για τη δημιουργία ενός διαφορετικού είδους παιδαγωγικής που θα ταιριάζει στις σημερινές μείζονες κοινωνικές αλλαγές και θα αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις. Αν, όπως ισχυρίζεται ο Giroux (2004), η εκπαίδευση προϋποθέτει πάντα ένα όραμα για το μέλλον, η εισήγηση αυτή εστιάζει στο όραμα για το μέλλον που διατυπώθηκε από ορισμένους δασκάλους στην Ελλάδα.

Η εισήγηση αυτή αποτελείται από τέσσερα μέρη, κάποια από τα οποία περιλαμβάνουν επιμέρους ενότητες. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζεται το πλαίσιο και οι σκοποί της ερευνητικής μελέτης της οποίας μέρος παρουσιάζεται σε αυτή την εισήγηση. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται το ελληνικό κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, μια ενδεικτική επισκόπηση της σχετικής με το θέμα ερευνητικής δραστηριότητας, το θεωρητικό πλαίσιο, καθώς και οι σκοποί της έρευνας. Στο δεύτερο μέρος, περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας. Συγκεκριμένα, γίνεται συνοπτική αναφορά στις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές, στην ερευνητική προσέγγιση, στις τεχνικές συλλογής δεδομένων, στο ερευνητικό πεδίο και στα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας, καθώς και στα δεοντολογικά ζητήματα που προέκυψαν. Στο τρίτο μέρος, παρουσιάζονται συνοπτικά οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης στην εποχή της κρίσης καθώς και στις ελπίδες τους για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα ταιριάζει στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες. Τέλος, στο τέταρτο μέρος, γίνεται μια σύνοψη των κυριότερων συμπερασμάτων.

Πλαίσιο και σκοποί της έρευνας

Κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα βρίσκεται στη δίνη σημαντικών πολιτικών και οικονομικών αλλαγών. Η χώρα αντιμετωπίζει μια σοβαρή οικονομική κρίση και οδηγείται κάθε μέρα όλο και πιο βαθιά στην ύφεση. Αντιμετωπίζει επίσης, μια

προσφυγική κρίση που εγείρει έντονη ανησυχία για το μέλλον, κρίση αξιών, και κρίση ταυτότητας. Η τρέχουσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα έχει σημαδέψει κάθε πτυχή της ελληνικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών, των πολλαπλών πολιτικών αναδιαρθρώσεων, της αβεβαιότητας, και των αυστηρών μέτρων λιτότητας, έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό, και στα ήδη υπάρχοντα προβλήματά του έχουν προστεθεί ακόμα περισσότερα (Ασκούνη, 2013, Paraskevoopoulos & Morgan, 2011).

Το 2010, και σύμφωνα με το Νόμο 3833/2010 («Προστασία της Ελληνικής οικονομίας - Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης»), η κυβέρνηση μείωσε τον ετήσιο προϋπολογισμό όλων των υπουργείων, συμπεριλαμβανομένου του Υπουργείου Παιδείας, κατά 10%. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα από το 2011 και μετά να κλείσουν περισσότερα από 1000 σχολεία, αναγκάζοντας δασκάλους και καθηγητές να μείνουν εκτός εργασίας, ωθώντας μαθητές σε υπερπλήρεις αίθουσες διδασκαλίας και απαιτώντας από αυτούς να κάνουν καθημερινά μεγάλες αποστάσεις για να πάνε σε σχολεία γειτονικών χωριών και πόλεων (Education in crisis, 2014). Δημιούργησε επίσης πολλά άλλα προβλήματα, όπως τεράστιες περικοπές στους μισθούς των δασκάλων, μείωση των ήδη περιορισμένων πόρων των σχολείων, μείωση των προγραμμάτων παρέμβασης για τα σχολεία με μεγάλο αριθμό μαθητών από οικογένειες μεταναστών (Christodoulakis et al, 2011, Paraskevoopoulos & Morgan, 2011).

Μέχρι το 2013, οι εκπαιδευτικές δαπάνες μειώθηκαν κατά 33% του ετήσιου προϋπολογισμού και στα χρόνια που ακολούθησαν υλοποιήθηκαν επιπλέον περικοπές που έφτασαν μέχρι και το 14%. Οι προβλέψεις για τα επόμενα χρόνια, είναι ακόμα πιο δυσοίωνες και αν αυτές οι προβλέψεις γίνουν πραγματικότητα, δεν θα υπάρχουν χρήματα για να καλύψουν βασικές δαπάνες των σχολείων όπως θέρμανση, ανανέωση βιβλιοθηκών, υποδομές νέας τεχνολογίας, διορισμός διδακτικού προσωπικού (Charamis & Kotsifakis, 2015).

Ο αντίκτυπος της κρίσης στην ελληνική εκπαίδευση αποτελεί σοβαρή απειλή για τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τις οικογένειές τους, καθώς και για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας (Zambeta & Kolofousi, 2014). Ακριβώς όπως στην Ιταλία (Innes, 2013) ή την Ισπανία (Canadell, 2013), η κοινωνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα έχει συμβάλει σε μια δραματική επιδείνωση στην προσωπική και επαγγελματική ευημερία χιλιάδων εκπαιδευτικών και μαθητών, και σε σοβαρή αύξηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων λόγω των σοβαρών και καταστροφικών επιπτώσεων της κρίσης στην ποιότητα της εκπαίδευσης και στην πρόσβαση σε αυτήν για όλους.

Ερευνητικό πλαίσιο

Παρά τον τεράστιο αριθμό μελετών που εστιάζουν στον αντίκτυπο της τρέχουσας κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά έρευνες που επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της κρίσης στην υγεία, και την πρωτοβάθμια φροντίδα: Economou et al, 2014, Kentikelenis et al 2014, Mallianou & Sarafis, 2012,

Ifanti et al 2013, Lionis & Petelos, 2013, Baranouski, 2013, Kondilis et al 2013, έρευνες που επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της κρίσης στην ποιότητα ζωής των Ελλήνων: Frangos et al 2012, Miller, 2012, Economou et al 2011, Maltezuou & Pomerou, 2011, Matsaganis, 2011, Matsaganis & Leventi, 2011 κτλ.), δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς οι επιπτώσεις της κρίσης στα σχολεία, στους εκπαιδευτικούς, στους μαθητές (βλ. ωστόσο Charamis & Kotsifakis, 2015, Συνήγορος του παιδιού, 2013, Νίκα, 2014), το πώς βιώνουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί ή οι μαθητές τις επιπτώσεις αυτές στην καθημερινή τους ζωή, προσωπική και επαγγελματική, καθώς και ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση στην προσπάθεια αντιμετώπισης ορισμένων από τις καταστροφικές συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (βλ. ωστόσο Tsekeris et al, 2015, Σπηλιοπούλου, Ασημάκη, Κουστουράκης, 2016).

Θα μπορούσε να ειπωθεί δηλαδή, ότι οι «φωνές» (ο λόγος) των εκπαιδευτικών και των μαθητών και οι γνώσεις που μπορούν να προσφέρουν είναι «υποταγμένες» (subjugated knowledges), όρος ο οποίος επινοήθηκε από τον Michel Foucault για να περιγράψει τις γνώσεις και τους τρόπους που χρησιμοποιούμε για να τις αποκτήσουμε, που έχουν αγνοηθεί από τα ρεύματα της κυρίαρχης κουλτούρας, και οι οποίες συχνά βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία, κάτω από το απαιτούμενο επίπεδο γνωστικής λειτουργίας ή επιστημονικότητας (Foucault, 2003).

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Ραολό Φρεϊρε, στο βιβλίο του *Παιδαγωγική της Ελπίδας* γράφει:

Αν και σίγουρα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την απελπισία ως απτή οντότητα, ούτε να κάνουμε τα στραβά μάτια στους ιστορικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους που εξηγούν αυτή την απελπισία - Καταλαβαίνω την ανθρωπίνη ύπαρξη και τον αγώνα που χρειάζεται για τη βελτίωσή της μόνο μόνο μέσα απο την ελπίδα και το όνειρο. Η ελπίδα είναι μια οντολογική ανάγκη... Χωρίς ελπίδα δεν μπορούμε να ξεκινήσουμε τον αγώνα. Αλλά χωρίς αγώνα, η ελπίδα ως οντολογική ανάγκη, διαλύεται και μετατρέπεται σε απελπισία. Και η απελπισία μπορεί να μετατραπεί σε τραγική απόγνωση. Εξού και η ανάγκη για ένα είδος εκπαίδευσης στην ελπίδα. (Freire, 1994, σελ. 2-3)

Το σημείο εκκίνησης της μελέτης που παρουσιάζω σε αυτή την εισήγηση είναι αυτή η οντολογική ανάγκη για ελπίδα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζω ότι πρέπει να κινηθούμε πέρα απο αφηγήσεις αρνητισμού και μιζέριας προς πιο ελπιδοφόρες αφηγήσεις που θα στηρίζονται στην ευελιξία, την ευημερία και την ευτυχία (Kelsey & Armstrong, 2012). Ως εκ τούτου, υιοθετώ την ελπίδα ως την κύρια εννοιολογική βάση που πλαισιώνει την έρευνά μου, καθώς και ένα εργαλείο για την εξερεύνηση μιας πολιτικής των δυνατοτήτων στην εκπαίδευση (Giroux, 2003).

Συγκεκριμένα, η ερευνητική μου μελέτη βασίζεται σε μια φιλοσοφία της ελπίδας και εξετάζει τη πιθανότητα να δούμε την κρίση ως μια ευκαιρία για την εμφάνιση νέων ιστοριών και τον επαναπροσδιορισμό των στόχων μας (Gamble, 2009). Η έννοια της ελπίδας που χρησιμοποιώ είναι πιο κοντά στην κριτική προσέγγιση της ελπίδας (Freire), στον κοινωνικό μετασχηματισμό (McInerney), και στην

εννοιολόγηση της ελπίδας που προτείνει η Kitty te Riele (te Riele, 2009). Σύμφωνα με την Kitty te Riele, για να χρησιμοποιήσουμε την ελπίδα ως ένα κριτικό εννοιολογικό εργαλείο στις κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει η ελπίδα αυτή να αναγνωρίζει τις δυσκολίες της σημερινής κατάστασης πριν οραματιστεί ένα εναλλακτικό θετικό μέλλον, θα πρέπει να βρίσκεται ανάμεσα στην επιθυμία και τον σχεδιασμό, και να υποθέτει ότι οι δυσκολίες μπορούν να ξεπεραστούν.

Όπως προτείνει ο Halpin (2003, σελ. 16): «Η ελπίδα έχει ένα δημιουργικό ρόλο στην ενθάρρυνση της ανάπτυξης δημιουργικών λύσεων σε δυσεπίλυτα προβλήματα». Η ελπίδα για το μέλλον μπορεί να ενισχύσει τα κίνητρα για το παρόν καθώς και θετικές δράσεις που πιθανόν να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές (Hicks, 2014). Σε περιόδους έντονων κοινωνικών αλλαγών - σαν αυτή που βιώνουμε σήμερα στην Ελλάδα - η ελπίδα μπορεί να αποτελέσει απαραίτητο εργαλείο για την επιβίωση.

Σκοποί

Θέτοντας υπόψη τα παραπάνω, η μελέτη μου έβαλε τους εκπαιδευτικούς στο κέντρο της ερευνητικής διαδικασίας και τους έδωσε την ευκαιρία να συζητήσουν για τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, για το σκοπό της εκπαίδευσης και για το ρόλο της στην εποχή της κρίσης. Συγκεκριμένα, επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των εμπειριών και των νοηματοδοτήσεων των εκπαιδευτικών ως προς τις επιπτώσεις της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στη ζωή τους, αλλά και στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα γενικότερα, καθώς και στη διερεύνηση των σκέψεων και προβολών τους ως προς το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση στην αντιμετώπιση των προκλήσεων που έχουν προκύψει από την κοινωνική και οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Η παρούσα έρευνα δεν αγνόησε τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης αλλά χρησιμοποίησε την ανάλυση τους ως το σημείο έναρξης για τη διερεύνηση των πιθανοτήτων για κάτι καλύτερο πέρα από την κρίση.

Μεθοδολογία

Οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές

Η κύρια οντολογική παραδοχή της μελέτης μου είναι ότι το κοινωνικό νόημα δεν είναι σταθερό αλλά ρευστό, και συμμετέχει σε μια συνεχιζόμενη διαδικασία δημιουργίας και αναδημιουργίας, είτε για να διατηρηθεί ως έχει, είτε για να αλλάξει. Όπως υποστηρίζει ο Mead (1936), «το νόημα δεν ενυπάρχει στα πράγματα, ούτε έχει οριστεί από τον Θεό, μάλλον είναι ένα πολιτιστικό προϊόν το οποίο παράγεται από άτομα τα οποία ζουν και δρουν σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους» (Shalin, 1991, σ. 237). Επιστημολογικά, η παρούσα έρευνα θεωρεί ότι ο κόσμος μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνο μέσα από ένα ειδικό φακό, ο οποίος σχηματίζεται και αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία. Δεν υπάρχουν γεγονότα για τον κόσμο που δεν παράγονται, κατά κάποιο τρόπο, κοινωνικά ή δεν εξαρτώνται από τις συμβάσεις της κοινωνίας.

Θεωρητικά, η μεθοδολογία και ο σχεδιασμός της έρευνας ενημερώθηκε από την ερμηνευτική προσέγγιση. Η ερμηνευτική προσέγγιση στην κοινωνική και εκπαιδευτική έρευνα ξεκινά από την παραδοχή ότι η πρόσβαση στην κοινωνική

πραγματικότητα είναι δυνατή μόνο μέσω διαφορετικών κοινωνικών κατασκευών ή μέσων όπως είναι η γλώσσα, η ατομική και συλλογική συνείδηση ή τα κοινά νοήματα και οι κοινές αναπαραστάσεις (διυποκειμενικότητα) (Creswell, 1998). Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει ότι όλη η ανθρώπινη δράση είναι σημαντική και θα πρέπει, συνεπώς, να ερμηνεύεται και να κατανοείται στο πλαίσιο των κοινωνικών πρακτικών (Chargmaz, 2006, Usher, 1996).

Τέλος, στην ερευνητική μου μελέτη, ακολουθήθηκαν οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές που βασίζονται σε μια επιστημολογία της οπτικής (standpoint epistemology). Η επιστημολογία της οπτικής χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Βόρεια Αμερική από φεμινίστριες ερευνήτριες, οι οποίες θέλησαν να δώσουν φωνή στις εμπειρίες περιθωριοποιημένων ομάδων (Collins, 2008). Η επιστημολογία της οπτικής και οι διάφορες επιστημολογίες που αντλούν από αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως μια κίνηση προς πιο τοπικές και πλαισιωμένες γνώσεις που αντλούν από τις απόψεις και τις εμπειρίες ομάδων των οποίων οι φωνές δεν είναι κυρίαρχες. Μπορεί επίσης, να θεωρηθεί ως μια επιστημολογία η οποία παρέχει στους ερευνητές νέους τρόπους με τους οποίους μπορούν να προσεγγίσουν τη γνώση, να διερευνήσουν ερωτήματα, να ευαισθητοποιήσουν, και να επιφέρουν αλλαγές (Skeggs, 1994).

Χρησιμοποιώντας την επιστημολογία της οπτικής στην έρευνα αυτή, επέλεξα να απομακρυνθώ από έναν ορθόδοξο εμπειρικό αναλυτικό τρόπο μελέτης και να επικεντρωθώ σε μια οπτική της ελπίδας, πέρα και ενάντια στον αυτοκαταστροφικό λόγο της απελπισίας που δεσπόζει στο σημερινό πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης και της δημόσιας ζωής. Μέσα από την οπτική της ελπίδας, είχα την πρόθεση να ψάξω για «διεξόδους» της κρίσης, δίνοντας φωνή στις ανησυχίες, στις αγωνίες, αλλά και στις ελπίδες των εκπαιδευτικών.

Ερευνητική προσέγγιση και τεχνικές συλλογής δεδομένων

Ο στόχος της μελέτης αυτής δεν ήταν η γενίκευση των συμπερασμάτων της αλλά η προσπάθεια να ρίξει φως στις εμπειρίες, νοηματοδοτήσεις και προβολές στον λόγο μερικών εκπαιδευτικών. Η φύση της έρευνας και ο σκοπός της υποδηλώνει μια έμφαση στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους τα άτομα ερμηνεύουν τον κοινωνικό τους κόσμο και εντάσσονται σε αυτόν - σκοπός που οδήγησε στην επιλογή της ποιοτικής μεθοδολογίας έρευνας (Gillborn, 2010).

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης. Η τεχνική αυτή ήταν σύμφωνη με τις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές της παρούσας έρευνας και κρίθηκε ως η πιο ενδεδειγμένη διότι, σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, είναι πολύ βοηθητική στη συλλογή δεδομένων τα οποία έχουν να κάνουν με σημασίες πολύπλοκες και εξαιρετικά δύσκολες να προσεγγιστούν (Rapley, 2004, Johnson, 2002).

Συγκεκριμένα, η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης κρίθηκε ως η καταλληλότερη λόγω των όσων μπορεί να αποκαλύψει σχετικά με το πώς βιώνουν οι εκπαιδευτικοί τις επιπτώσεις της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Warren (2002), στις κοινωνικές έρευνες, η τεχνική της συνέντευξης

προσφέρει ένα μέσο για τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους τα υποκείμενα ερμηνεύουν τον κόσμο και τη θέση τους μέσα σε αυτόν. Επιπλέον, ταιριάζει σε έρευνες που προσπαθούν να κατανοήσουν κοινωνικές διαδικασίες σε μια σχετικά παρθένα περιοχή έρευνας, γιατί δίνει τη δυνατότητα προσέγγισης του ερευνητικού πεδίου με πολύ ανοιχτό τρόπο (Flick, 2009).

Πεδίο και κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τέσσερα σχολεία της Αθήνας: δύο Δημοτικά, ένα Γυμνάσιο και ένα Λύκειο. Η επιλογή των σχολείων δεν ήταν τυχαία. Δύο από τα σχολεία που επιλέχθηκαν βρίσκονταν σε μια περιοχή πολύ κοντά στο κέντρο της Αθήνας με μεγάλα ποσοστά μαθητών από οικογένειες μεταναστών και από ελληνικές οικογένειες χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Τα άλλα δύο σχολεία βρίσκονταν σε νότια προάστια της Αθήνας με μαθητές κυρίως από ελληνικές οικογένειες μεσαίας κοινωνικο-οικονομικής τάξης και με μικρό ποσοστό αλλοεθνών μαθητών.

Η δειγματοληψία, η επιλογή δηλαδή των κοινωνικών υποκειμένων μιας έρευνας, αν και η σημασία της έχει υποβαθμιστεί από πολλούς ερευνητές, είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία σε μια ποιοτική έρευνα γιατί έχει άμεσες συνέπειες στο αν και σε ποιο βαθμό μπορούν να είναι έγκυρα τα συμπεράσματά της (Mason, 2002). Στην ποιοτική μεθοδολογία το ζητούμενο στη δειγματοληψία δεν είναι τόσο η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, αλλά η δυνατότητά του να ρίξει φως στα υπό ανάλυση ζητήματα (Gerson & Horowitz, 2002, Mason, 2002). Στην παρούσα έρευνα ο αριθμός των κοινωνικών υποκειμένων ήταν περιορισμένος και η δειγματοληψία σκόπιμη (Patton, 2002). Συγκεκριμένα, πήραν μέρος 16 εκπαιδευτικοί, 8 γυναίκες και 8 άντρες, με διαφορά στα χρόνια εργασίας.

Δεοντολογικά Ζητήματα

Στη μελέτη αυτή ακολουθήθηκαν οι κατευθυντήριες γραμμές δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων, της Βρετανικής Εταιρείας Εκπαιδευτικής Έρευνας (BERA, 2011) και της Βρετανικής Ένωσης Κοινωνιολόγων (BSA, 2002). Οι συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές δεοντολογίας επιλέχθηκαν ως κατάλληλες να βοηθήσουν στο στάθμισμα όλων των πτυχών της διαδικασίας διεξαγωγής εκπαιδευτικής έρευνας, και στη διεξαγωγή μιας ηθικά αποδεκτής έρευνας τα αποτελέσματα της οποίας θα είναι έγκυρα και αξιόπιστα.

Συγκεκριμένα, ακολουθήθηκε μια αναστοχαστική προσέγγιση απέναντι στον σκοπό της έρευνας, την πρόθεση, τη στάση, τις απαιτήσεις της, καθώς και απέναντι στα αποτελέσματά της (Delanty, 2005, Bourdieu, 2004, Gray, 2003). Επιπλέον πάρθηκαν τα απαραίτητα μέτρα έτσι ώστε να εξασφαλιστεί ότι όλοι οι συμμετέχοντες γνώριζαν ότι αποτελούσαν υποκείμενα έρευνας, κατανοούσαν τους λόγους και τη διαδικασία της έρευνας στην οποία επρόκειτο να εμπλακούν, συμπεριλαμβανομένου του λόγου για τον οποίο η συμμετοχή τους κρίνονταν απαραίτητη, πώς θα χρησιμοποιηθεί η έρευνα, και πώς και σε ποιον θα παρουσιαστεί (BERA, 2011). Επιπλέον οι συμμετέχοντες της έρευνας ενημερώθηκαν

για το δικαίωμά τους να αποσυρθούν σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας, για οποιονδήποτε λόγο, ανά πάσα στιγμή.

Επιπρόσθετα, διασφαλίστηκε η ανωνυμία των συμμετεχόντων της έρευνας και το απόρρητο των θέσεων των σχολείων τους, και χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα απαραίτητα για την έρευνα «ευαίσθητα» (σύμφωνα με τον ορισμό της αρχής προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα) δεδομένα που αφορούν τη φυλετική / εθνοτική καταγωγή, τα πολιτικά φρονήματα, τις θρησκευτικές (ή παρόμοιες) πεποιθήσεις (Νόμος 2472/1997).

Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής στην Ελλάδα

Σύμφωνα με την άποψη πολλών εκπαιδευτικών, στην τρέχουσα ιστορική, πολιτική και κοινωνική εποχή στην οποία ζούμε, η εκπαίδευση θα μπορούσε ασφαλώς να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας και να αντιμετωπίσει μερικά από τα προβλήματα που σχετίζονται με την κρίση. Προκειμένου όμως η εκπαίδευση να διαδραματίσει το σημαντικό αυτό ρόλο της θα πρέπει πρώτα να αναγνωριστεί ως ένα πολιτικό και δημοκρατικό ζήτημα, και το εκπαιδευτικό σύστημα να υποβληθεί σε σοβαρές αλλαγές τόσο στον τρόπο λειτουργίας του, τη διαχείριση και τη χρηματοδότηση, όσο και στο γενικότερο σύστημα μάθησης, τους στόχους του, το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος σπουδών και των σχολικών εγχειριδίων.

Αλλαγές στη διαχείριση, τη χρηματοδότηση και τη λειτουργία των σχολείων

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στους τρόπους λειτουργίας των σχολείων, οι εκπαιδευτικοί πρότειναν ότι τα σχολεία πρέπει να έχουν λιγότερους μαθητές στις αίθουσες διδασκαλίας. Θα πρέπει επίσης να λειτουργούν για λιγότερες ώρες, ειδικά κατά τη διάρκεια των ζεστών μηνών, και η ενεργή και ουσιαστική μάθηση να αντικαταστήσει τη μάθηση μέσω της επανάληψης και της παπαγαλίας.

Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς είναι πολύ σημαντικό να ενσωματωθούν στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα μέθοδοι διδασκαλίας που ενθαρρύνουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων κριτικής σκέψης και συνεργασίας, και που ενσταλάζουν στους μαθητές δημοκρατικές αξίες. Γενικά, πιστεύουν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να γίνει πιο ευέλικτο, να προσαρμόζεται στις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών και να υπάρχει επαγγελματικός προσανατολισμός και συμβουλευτική για τους μαθητές.

Οι εκπαιδευτικοί επίσης εξήγησαν ότι το πρόγραμμα της σχολικής χρονιάς θα πρέπει να είναι πιο σταθερό, να υπάρχει ένα σταθερό χρονοδιάγραμμα από την αρχή της χρονιάς και να μην αλλάζει συνεχώς. Αυτό θα βοηθήσει και τους εκπαιδευτικούς αλλά και τους μαθητές να προετοιμάσουν τη δουλειά τους και να μη νιώθουν συνεχώς αβεβαιότητα. Εάν το σχολικό πρόγραμμα συνεχίσει να αλλάζει κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς λόγω των ατελειώτων και απρόβλεπτων μεταρρυθμίσεων, τότε οι δάσκαλοι και οι μαθητές θα συνεχίσουν να αισθάνονται αστάθεια, ανησυχία και ανασφάλεια.

Χρειαζόμαστε ένα σταθερό χρονοδιάγραμμα. Είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε το πρόγραμμα της σχολικής μας χρονιάς από τον Ιούνιο, να μην το μαθαίνουμε την τελευταία στιγμή. Αν το γνωρίζουμε από την αρχή, μπορούμε να προετοιμάσουμε τη δουλειά μας και να φτιάξουμε το πλάνο για τα μαθήματά μας. Φέτος, πληροφορήθηκα το που θα εργαστώ, σε ποιο σχολείο, και σε ποιά τάξη, λίγες μέρες πριν από την έναρξη της σχολικής χρονιάς. Δεν μπορούσα να προετοιμάσω τίποτα (Άννα)

Αρκετοί εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι ο ετήσιος προϋπολογισμός της κυβέρνησης για την εκπαίδευση πρέπει να αυξηθεί. Χρειαζόμαστε περισσότερα σχολεία, περισσότερους πόρους και περισσότερους εκπαιδευτικούς, καλύτερα κτίρια, βιβλιοθήκες και εξοπλισμό.

Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι οι μαθητές χρειάζεται να έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να παίζουν, αλλά και για να βαριούνται. Όταν οι μαθητές βαριούνται γίνονται δημιουργικοί, αντίθετα αν είναι συνεχώς απασχολημένοι με μαθήματα και δραστηριότητες δεν έχουν το χώρο και το χρόνο να αναπτύξουν τη δημιουργικότητά τους. Για να συμβεί αυτό, θα πρέπει να μη ξοδεύουν όλο το χρόνο τους στο σχολείο, στα φροντιστήρια ή στα σχολεία ξένων γλωσσών.

Οι εκπαιδευτικοί πρότειναν ότι καλό θα είναι στο πρόγραμμα του σχολείου να υπάρχει ελεύθερος χρόνος για τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς κατά τη διάρκεια του οποίου να μπορούν να συζητήσουν διάφορα θέματα που τους απασχολούν σχετικά με το σχολείο. Επίσης, συνέστησαν να δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να αναλαμβάνουν περισσότερες πρωτοβουλίες και να ενθαρρύνεται περαιτέρω η ομαδική εργασία και η προώθηση διαφορετικών αξιών.

Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χρειάζεται να αλλάξει ριζικά και από ένα σύστημα εκπαίδευσης που κατευθύνεται από οικονομικές και άλλες ανάγκες να γίνει ένα σύστημα εκπαίδευσης που δίνει προτεραιότητα στις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες. Αυτό θα μπορούσε επίσης να οδηγήσει στην αναγνώριση ότι η εκπαίδευση είναι πάνω από όλα ένα πολιτικό και δημοκρατικό ζήτημα (Ball, 2013).

Αλλαγές στο περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος και των σχολικών εγχειριδίων

Σχετικά με το αναλυτικό πρόγραμμα και τα σχολικά εγχειρίδια, οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι, αν και το περιεχόμενό τους είναι καλύτερο από ότι τα προηγούμενα χρόνια, εξακολουθούν να είναι ξεπερασμένα και χρειάζονται αναθεώρηση και αλλαγή. Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς, το αναλυτικό πρόγραμμα πρέπει να γίνει πιο ανεξάρτητο από τον κρατικό έλεγχο και να στοχεύει στη δημιουργία ελεύθερων και ολοκληρωμένων ανδρών και γυναικών, οι οποίοι στη συνέχεια θα γίνουν υπεύθυνοι πολίτες.

Πιστεύω ότι τα νέα βιβλία είναι πολύ καλύτερα από τα παλιά, αλλά εξακολουθούν να είναι λίγο ξεπερασμένα (...) θα πρέπει να ενημερωθούν, θα πρέπει να προσαρμοστούν στις τρέχουσες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας (Μαρία)

Οι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν ανησυχίες σχετικά με το γεγονός ότι τα εγχειρίδια, καθώς και το αναλυτικό πρόγραμμα, δεν περιλαμβάνουν στα περιεχόμενά τους σύγχρονα ζητήματα και θέματα που αφορούν τη κρίση. Αντί αυτού, εξήγησαν, ακόμα και στα πιο πρόσφατα βιβλία υπερτερούν τα θέματα που αφορούν ζητήματα γενικής γνώσης. Κατά την άποψη πολλών εκπαιδευτικών, το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και τα βιβλία θα πρέπει να προσαρμοστούν έτσι ώστε να ταιριάζουν στις νέες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και να δώσουν μια νέα προοπτική - ίσως μια αίσθηση ελπίδας ότι η Ελλάδα θα ξεπεράσει τα προβλήματά της.

Αλλαγές στους σκοπούς του εκπαιδευτικού συστήματος

Κατά την άποψη των εκπαιδευτικών το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει ανάγκη απο ριζικές αλλαγές οι οποίες θα πρέπει να σχεδιασθούν από ανθρώπους που είναι ειδικοί στον τομέα της εκπαίδευσης και κατανοούν την αξία της και όχι από γραφειοκράτες, όπως επίσης και από ανθρώπους που γνωρίζουν καλά την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, σύμφωνα με τη γνώμη αρκετών εκπαιδευτικών, θα πρέπει να απομακρυνθούμε από το νεοφιλελεύθερο μοντέλο, το συντομότερο δυνατό, και να σταματήσουμε την αντιγραφή προγραμμάτων από το εξωτερικό, από χώρες που δεν έχουν καμία σχέση με την Ελλάδα.

Σύμφωνα με πολλούς εκπαιδευτικούς, οι θεμελιώδεις αξίες και οι στόχοι της εκπαίδευσης, καθώς και ο σκοπός του σχολικού συστήματος συνολικά αποτελούν τα σημαντικότερα στοιχεία του εκπαιδευτικού τομέα - και εκείνα τα οποία, εάν καλλιεργηθούν, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα μέσο αντιμετώπισης της κρίσης. Συγκεκριμένα, σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί συμφώνησαν ότι είναι επιτακτική η ανάγκη να διερευνηθεί εκ νέου ο σκοπός της εκπαίδευσης και να αλλάξει έτσι ώστε να ταιριάζει στις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες και τα οικονομικά προβλήματα της σημερινής Ελλάδας.

Κατά την άποψη των εκπαιδευτικών που ερωτήθηκαν, ο σκοπός της εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι ευέλικτος. Πιστεύουν ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να αφορά τη γνώση, τη γλώσσα, την ταυτότητα, τον πολιτισμό, την κοινωνικοποίηση και το ήθος αλλά, κυρίως, να προωθεί την κοινωνική ανάπτυξη, να καλλιεργεί τον σεβασμό και να διδάσκει τους μαθητές να είναι υπεύθυνοι και ενεργοί πολίτες που συμμετέχουν στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, και είναι ευαίσθητοι απέναντι στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Θα πρέπει επιπλέον να συντελεί στη δημιουργία ατόμων τα οποία να μπορούν να σκέφτονται, να ανακαλύπτουν, να ελπίζουν και να αγωνίζονται για ένα καλύτερο μέλλον.

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να ενθαρρύνει την ισότητα και να προάγει τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες. Επίσης πρότειναν ότι θα πρέπει να διδάσκει στους μαθητές το σεβασμό προς τους άλλους και τους εαυτούς τους, την αλληλεγγύη, την ειρήνη και να προωθεί την κατανόηση της ταυτότητας και της διαφορετικότητας.

Οι εκπαιδευτικοί συνέχισαν υποδεικνύοντας ότι η ελληνική εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει στη διεύρυνση των οριζόντων των μαθητών και να τους βοηθάει να χτίζουν συγκροτημένες προσωπικότητες και χαρακτήρες. Για τους περισσότερους

από τους εκπαιδευτικούς που ερωτήθηκαν, η γνώση πρέπει να έρχεται δεύτερη μετά την προσωπικότητα και το χαρακτήρα.

Πρέπει να ξεκινήσουμε με την οικοδόμηση των χαρακτήρων των μαθητών και στη συνέχεια να προχωρήσουμε στη γνώση. Οι μαθητές μας πρέπει πρώτα να μάθουν πώς να συμπεριφέρονται, πώς να συνεργάζονται με τους άλλους μαθητές και στη συνέχεια να μάθουν Ιστορία, Γλώσσες και Μαθηματικά (Εφη)

Το όραμα των εκπαιδευτικών για ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής στην Ελλάδα, ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα, περιλαμβάνει την αναδιαμόρφωση της σχέσης μεταξύ εκπαίδευσης και ευκαιριών, ισότητας και ευημερίας (Tyack & Tobin, 1994). Αυτό το όραμα θα μπορούσε να θεσπιστεί με βάση το απλό επιχείρημα ότι η εκπαιδευτική πολιτική και οι ρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος θα πρέπει να στοχεύουν στο να διασφαλίσουν ότι όλα τα παιδιά θα παραμένουν στο σύστημα για όσο το δυνατόν περισσότερο, θα μαθαίνουν και θα μεγαλώνουν με αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη (Smyth & Wrigley, 2013).

Επιπλέον, οι δάσκαλοι δήλωσαν ότι ο σκοπός της εκπαίδευσης στην τρέχουσα εποχή κρίσης θα πρέπει να είναι να εξοπλίσει τους μαθητές με τις βασικές αρχές και δεξιότητες που χρειάζονται για να επιβιώσουν, να ευδοκιμήσουν και να αντιμετωπίσουν τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές. Η εκπαίδευση θα πρέπει να διδάσκει στους μαθητές πώς να μαθαίνουν, να αγαπούν και να αναζητούν τη γνώση, πώς να συμπεριφέρονται, να συνεργάζονται και να συζητούν και, πάνω από όλα, πώς να είναι δυνατοί και προετοιμασμένοι για τυχόν δυσκολίες που ενδεχομένως να αντιμετωπίσουν στη ζωή τους στο μέλλον.

Ο σκοπός της εκπαίδευσης είναι να μεταφέρει στους μαθητές τις βασικές αρχές και τις δεξιότητες που χρειάζεται ένα άτομο για να επιβιώσει και να ανθίσει (Σοφία)

Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι η Ελλάδα σήμερα χρειάζεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα ελπίδας, ευτυχίας, αισιοδοξίας και κοινωνικής ανανέωσης. Ένας από τους πιο σημαντικούς στόχους του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος θα πρέπει να είναι η παροχή ελπίδας, μιας ελπίδας που δεν θα είναι αφελής και δεν θα βασίζεται σε μη ρεαλιστικούς στόχους, αλλά θα βασίζεται στην προσπάθεια να κατανοήσει το τί είναι δυνατό και πιθανό να πραγματοποιηθεί (Sawyer et al, 2007; Inglis, 2004).

Αισιοδοξία, αυτοπεποίθηση, να πιστεύουν στις ικανότητές τους, να συνεχίζουν ακόμα και αν αποτύχουν, να αγωνίζονται για ένα καλύτερο μέλλον, να μαθαίνουν τον τρόπο για να μαθαίνουν (Λίτσα)

Η άποψη των εκπαιδευτικών για τη σημασία της ελπίδας είναι σύμφωνη με την άποψή μου για την ανάγκη μιας καινοτόμου παιδαγωγικής – μιας παιδαγωγικής της ελπίδας - στην Ελλάδα που θα ενισχύσει την ελπίδα και θα δώσει στους νέους τα μέσα για να ενεργήσουν με ικανότητα, φαντασία και θάρρος.

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι ο ρόλος τους είναι πολύ σημαντικός για τη αλλαγή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και ότι η ποιότητα της διδασκαλίας τους έχει μεγάλη επίδραση στους μαθητές τους. Ως εκ τούτου, όπως

πρότειναν, θα πρέπει να αρχίσουν να αλλάζουν και να βελτιώνονται οι ίδιοι με εκπαιδευτικά σεμινάρια, και μετά θα ακολουθήσουν και οι άλλες αλλαγές. Όπως δήλωσαν, οι καλοί εκπαιδευτικοί μπορούν να βελτιώσουν και να μετατρέψουν ένα κακό εκπαιδευτικό σύστημα σε καλό. Η κυβέρνηση θα πρέπει να εστιάσει λοιπόν τους πόρους και τις προσπάθειές της στην εκπαίδευση και στη βελτίωση των εκπαιδευτικών. Η κυβέρνηση θα πρέπει επίσης να επανεξετάσει σοβαρά τα κριτήρια για να γίνει κάποιος εκπαιδευτικός. Το πτυχίο δεν μπορεί να είναι το μόνο κριτήριο.

Φυσικά πολλά πράγματα πρέπει να αλλάξουν αλλά πρώτα πρέπει να ξεκινήσουμε από τους εαυτούς μας και να δούμε τί μπορούμε να κάνουμε ΕΜΕΙΣ για να βελτιώσουμε την κατάσταση (Αμαλία)

Τέλος, σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί που πήραν μέρος στην έρευνα αυτή υποστήριξαν ότι το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως εξοπλίζοντας τις μελλοντικές γενιές με τις βασικές αρχές, τις δεξιότητες, τις γνώσεις και τις ικανότητες που χρειάζονται για να επιβιώσουν, να ανθίσουν, να αντιμετωπίσουν τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές, και να συμβάλλουν σε ένα πιο βιώσιμο μέλλον, αλλά και προωθώντας την ελπίδα, την ευτυχία, την αισιοδοξία και την κοινωνική ανανέωση.

Πολλοί βέβαια εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι ακόμη και αν η εκπαίδευση έχει σημαντικό ρόλο να παίξει στη σημερινή εποχή της κρίσης, δεν μπορεί να λύσει όλα τα προβλήματα της κοινωνίας. Η ελληνική κοινωνία θα πρέπει επίσης να είναι πρόθυμη να αναλάβει τις ευθύνες που της αντιστοιχούν (Bell, 2013; Noddings, 2005). Η εκπαίδευση θα πρέπει να είναι μέρος μιας γενικότερης προσπάθειας αλλαγών (Ball, 2013).

Ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής

Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στην ερευνητική μου μελέτη, στην Ελλάδα χρειαζόμαστε ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα και μια διαφορετική παιδαγωγική. Χρειαζόμαστε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να είναι σε θέση να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του ελληνικού λαού, να συμβάλει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας με επαρκή ευρύτητα, και να προετοιμάζει τους νέους για το μέλλον.

Συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί στην προσπάθειά τους να ονειρευτούν ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής μίλησαν για ένα ανοιχτό και δημοκρατικό σχολείο το οποίο: θα καλύπτει τις ανάγκες των μαθητών, των εκπαιδευτικών, των γονέων και της κοινότητας, θα προωθεί το σεβασμό στη διαφορετικότητα του άλλου, θα διαμορφώνει μια πιο ανεκτική αντίληψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και θα εμπνέει συμφιλίωση και ειρήνη, θα δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, το σεβασμό των άλλων, την ισότητα, την ελευθερία, την πολιτική τόλμη και το συλλογικό καλό, θα κινητοποιεί τους μαθητές να σκέφτονται κριτικά, να αμφισβητούν, να έχουν πάθος για τη γνώση, περιέργεια, να νοιώθουν τη χαρά της δημιουργίας, θα είναι συνδεδεμένο με την κοινότητα με άμεσους και πρακτικούς

τρόπους, και με τις ζωές, τις ελπίδες και τα όνειρα των μαθητών, των γονέων και των εκπαιδευτικών, θα αναπτύσσει την αυτοεκτίμηση των μαθητών, και δεν θα είναι εργοστάσιο εξετάσεων αλλά κοινότητα ανακάλυψης (Kiwan, 2008; Bigelow, 2006).

Σε αυτό το διαφορετικό είδος παιδαγωγικής οι εκπαιδευτικοί θα είναι δημιουργικοί, παθιασμένοι, αφοσιωμένοι, ενημερωμένοι σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις στην κοινωνία αλλά και την εκπαίδευση, τις διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες των παιδιών, θα έχουν εμπιστοσύνη στις ικανότητές τους, καθώς και υψηλό ηθικό, αυτοεκτίμηση, θετική ενέργεια και το κίνητρο για να καινοτομούν και να αναπτύσσουν πρακτικές που βελτιώνουν τη μάθηση, θα υποστηρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και θα ενθαρρύνουν τους μαθητές να συμμετέχουν ενεργά στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, θα συνεργάζονται μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των άλλων μελών του σχολείου όπως βοηθούς διδασκαλίας, μαθητές, γονείς, και με εξωτερικούς παράγοντες από την ευρύτερη κοινότητα (Ball, 2013; Thomas, 2012; Bangs & Frost, 2012; Whitty, 2006).

Συμπεράσματα

Στους δύσκολους καιρούς έντονης μεταβατικότητας και κινητικότητας που ζούμε στην Ελλάδα χρειαζόμαστε περισσότερο από ποτέ να αναπτύξουμε μια πιο δίκαιη, δημιουργική και βιώσιμη δημοκρατική κοινωνία. Σε αυτό το ευρύτερο πρόγραμμα κοινωνικής αλλαγής είναι απαραίτητο ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής, ένα είδος παιδαγωγικής που να μπορεί να οδηγήσει σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα ικανό να βοηθήσει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας και να προετοιμάσει τους νέους για το μέλλον.

Ο εκπαιδευτικός θεσμός στην Ελλάδα, καλείται να ασκήσει καθοριστικό ρόλο στη προετοιμασία των μαθητών για το νέο κοινωνικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον, την εξάλειψη των διακρίσεων, την καλλιέργεια του αμοιβαίου σεβασμού και της συνεργασίας και την ένταξη των αλλοδαπών μαθητών και μαθητριών στην ελληνική κοινωνία (Johnson & Hallgarten, 2002, Kenway & Bullen, 2000). Για να το καταφέρει αυτό είναι απαραίτητο να εμπιστευτεί τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές - αυτούς δηλαδή που βρίσκονται στο κέντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας - και να τους δώσει την ευκαιρία να μιλήσουν, να αμφισβητήσουν και να σκεφτούν ξανά τις εκπαιδευτικές προτεραιότητες και τους στόχους του σχολείου (Ball, 2013, Fielding & Moss, 2011).

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση ορισμένων από τις καταστροφικές συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, και να βοηθήσει την ελληνική κοινωνία να αντιμετωπίσει μερικά από τα προβλήματα που την οδήγησαν στην παρούσα κρίση. Όπως υποστηρίζει ο Apple (2013) στο βιβλίο του «Can education change society?» το σχολείο μπορεί να γίνει το μέρος στο οποίο θα λάβουν χώρα ουσιαστικές κοινωνικές αλλαγές. Τα σχολεία μπορούν να γίνουν οι δημόσιοι χώροι στους οποίους οι νέοι θα αποκτήσουν τις δεξιότητες που

θα τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις και να διερευνήσουν τις ελπίδες τους και τους φόβους τους για το μέλλον (Fielding & Moss, 2011). Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί, όπως εξηγεί ο David Hicks (2014), μπορεί να είναι αυτοί οι οποίοι θα συμβάλλουν στον καθορισμό μιας καινοτόμου παιδαγωγικής - μιας παιδαγωγικής της ελπίδας - η οποία θα οχυρώσει την ελπίδα και θα δώσει στους νέους τα μέσα για να ενεργήσουν με υπευθυνότητα, φαντασία και θάρρος.

Όλα τα παραπάνω μπορούν να συμβούν σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς μόνο εάν το εκπαιδευτικό σύστημα υποστεί σημαντικές και ριζικές αλλαγές τόσο στον τρόπο λειτουργίας του, τη διαχείριση και τη χρηματοδότηση, όσο και στο γενικότερο σύστημα μάθησης και τους στόχους του. Αυτά που προτείνουν οι εκπαιδευτικοί για το ρόλο, το σκοπό της εκπαίδευσης και τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι κάτι καινούριο, υπάρχει ένα τεράστιο σώμα βιβλιογραφίας σχετικό με αυτά τα θέματα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ωστόσο, ότι είναι πολύ θετικό και αισιόδοξο το γεγονός ότι κάποιος εκπαιδευτικός παρά τις δραματικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν καθημερινά στη ζωή τους και στη δουλειά τους εξακολουθούν να διατηρούν μια αίσθηση ελπίδας, και να προτείνουν δυνατότητες για ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής.

Συμπερασματικά, η παρούσα εισήγηση βασισμένη στις απόψεις μερικών εκπαιδευτικών ζητά να αναγνωριστεί η παιδεία ως πολιτικό και δημοκρατικό ζήτημα και να πολιτικοποιηθεί εκ νέου. Ωστόσο, δεν διερευνά πλήρως εάν ή πού οι εκπαιδευτικοί βλέπουν χώρο για αυτό, ή αν αυτό συμβαίνει ήδη κάπου. Οι εκπαιδευτικοί μιλούν υποθετικά για ένα διαφορετικό είδος παιδαγωγικής και προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τους στόχους του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος χωρίς να μιλούν για τους μηχανισμούς που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στα παραπάνω. Αυτό που πρέπει να διερευνήσουμε τώρα είναι εάν είναι πραγματοποιήσιμα αυτά που προτείνουν οι εκπαιδευτικοί. Οι συγγραφείς του βιβλίου 'Reimagining School: Is it Possible?' (Montgomery, Karagianni, & Androutsou, 2016) βλέπουν κάπως απαισιόδοξα τη δυνατότητα αλλαγής του εκπαιδευτικού συστήματος. Τελικά, υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να ξαναφανταστούμε τους εαυτούς μας για να καταφέρουμε να ξαναφανταστούμε και να αλλάξουμε το εκπαιδευτικό σύστημα.

Μέσα από αυτή την εισήγηση, προσπάθησα να φέρω σε επαφή τις απαισιόδοξες και τις αισιόδοξες φωνές, έτσι ώστε να αρχίσει μια σημαντική συζήτηση σχετικά με το πώς μπορούμε να βελτιώσουμε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έτσι ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που έχουν προκύψει. Αυτή η συζήτηση θα μπορούσε ενδεχομένως να λειτουργήσει ως βάση για περαιτέρω έρευνα.

Βιβλιογραφία

Apple, M. W. (2013). *Can Education Change Society?* London and New York: Routledge.

- Ball, S. J. (2013). *Education, justice and democracy: The struggle over ignorance and opportunity*. London: CLASS.
- Bangs, J. & Frost, D. (2012). *Teacher self-efficacy, voice and leadership: towards a policy framework for Education International*. Cambridge University/Education International.
- Baranouski, E. M. (2014). 'The Impact of the Greek Financial Crisis: The Neoliberal Response and Resulting Public Health Challenges'. *Harvard Health Policy Review*, 14 (1), 21-22.
- Bell, K. (2013). *Abolishing Want in a Social State*. London: CLASS.
- BERA - British Educational Research Association. (2011). *Revised Ethical Guidelines for Educational Research*. (Ανακτήθηκε στις 23-3-2015 από: <https://www.bera.ac.uk/wp-content/uploads/2014/02/BERA-Ethical-Guidelines-2011.pdf>).
- Bigelow, B. (2006). 'Getting to the heart of quality teaching'. *Rethinking Schools*, 20 (2), 6-8.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of Science and Reflexivity*. Cambridge: Polity Press.
- British Sociological Association (2002). *Statement of Ethical Practice- March 2002 (Appendix updated May 2004)*. [Online]. (Ανακτήθηκε στις 7/2/2025 από: <http://www.britisoc.co.uk/NR/rdonlyres/801B9A62-5CD3-4BC2-93E1-FF470FF10256/0/StatementofEthicalPractice.pdf>).
- Canadell, R. (2013). 'The destruction of public education in Spain'. In K. Jones (Ed.), *Education and Europe: the Politics of Austerity*. London: Radical edbooks.
- Charamis, P. & Kotsifakis, T. (2015). 'School and Young People in Greece at Times of Crisis: the repercussions of Memorandum policies'. *FORUM*, 57 (2), 135-146.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE Publications.
- Christodoulakis, N., Leventi, C., Matsaganis, M., & Monastiriotis, V. (2011). 'The Greek crisis in focus: Austerity, recession and paths to recovery'. [Online]. *GreeSE, Special Issue. Hellenic Observatory*. [Online]. (Ανακτήθηκε τον Απρίλιο του 2014, από: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/GreeSE/GreeSE%20Special%20Issue.pdf>).
- Collins, P. H. (2008). *Black Feminist Thought. Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. London: Routledge
- Creswell, J. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Traditions*. London: SAGE Publications.
- Delanty, G. (2005). *Social Science: Philosophical and Methodological Foundations. Second edition*. Maidenhead: Open University Press.
- Economou C., Kaitelidou D., Kentikelenis A., Sissouras A., Maresso A., (2014). 'The impact of the financial crisis on health and the health system in Greece'. In S. Thomson, M. Jowett, T. Evetovitis, P. Mladovsky, A. Maresso, J. Figueras (Eds), *The impact of the financial crisis on health and health systems in Europe*.

- Copenhagen: European Observatory on Health Systems and Policies (in press).
- Economou, M., Madianos, M., Peppou, L. E., Patelakis, A., Stefanis, C. N. (2013). 'Major depression in the era of economic crisis: a replication of a cross-sectional study across Greece'. *J Affect Disord*, 145 (3), 313.
- Education in Crisis (2014). [Online]. *Greece* (Ανακτήθηκε στις 24/2/2015, από: <http://www.educationincrisis.net/country-profiles/europe/item/414-greece>).
- Fielding, M. & Moss, P. (2011). *Radical Education and the Common School*. London: Routledge.
- Flick, U. (2009). *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE Publications.
- Foucault, M. (2003). *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975-76*. New York: Picador.
- Frangos, C., Sotiropoulos, I., Orfanos, V., Toudas, K., Gkika, E. (2012). 'The effects of the Greek Economic Crisis on Eating Habits and Psychological Attitudes of Young People: A Sample Survey Among Greek University Students'. *Proceedings of the World Congress on Engineering*.
- Freire, P. (1994). *Pedagogy of Hope*. London : Continuum
- Gamble, A. (2009). *The spectre at the feast*. London: Palgrave Macmillan.
- Gerson, K. & Horowitz, R. (2002). 'Observation and Interviewing'. In T. May (Ed.) (2002). *Qualitative Research in Action*. London: SAGE Publications.
- Gillborn, D. (2010). 'The colour of numbers: Surveys, statistics and deficit-thinking about race and class'. *Journal of Education Policy*, 25 (2), 253-276.
- Giroux, H. (2004). *The terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Giroux, H. (2003). 'Utopian thinking under the sign of neoliberalism: towards a critical pedagogy of educated hope'. *Democracy & Nature*, 9 (1), 91-105.
- Gray, A. (2003). *Research Practice for Cultural Studies*. London: SAGE Publications.
- Halpin, D. (2003). *Hope and Education*. London: Routledge Falmer.
- Hicks, D. (2014). *Educating for Hope in Troubled times. Climate change and the transition to a post-carbon future*. London: Institute of Education Press.
- Ifanti, A. A., Argyriou, A. A., Kalofonou, F. H. & Kalofonos, H. P. (2013). 'Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care'. [Online]. *Health Policy*. (Ανακτήθηκε στις 22/2/2015, από: <http://dx.doi.org/10.1016/j.healthpol.2013.05.017>).
- Inglis, F. (2004). *Education and the good society*. London: Palgrave Macmillan.
- Innes, R. (2013). 'Italian Education: Between Reform and Restoration'. In K. Jones (Ed.), *Education and Europe: the Politics of Austerity*. London: Radicaledbooks.
- Johnson, J. M. (2002). 'In-Depth Interviewing'. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds), *Handbook of Interview Research*. London: SAGE Publications.
- Johnson, M. & Hallgarten, J. (2002). 'The future of the teaching profession '. In Johnson, M. & Hallgarten, J. (Eds), *From Victims of Change to Agents of Change: The future of the teaching profession*. London: Institute for Public Policy Research.

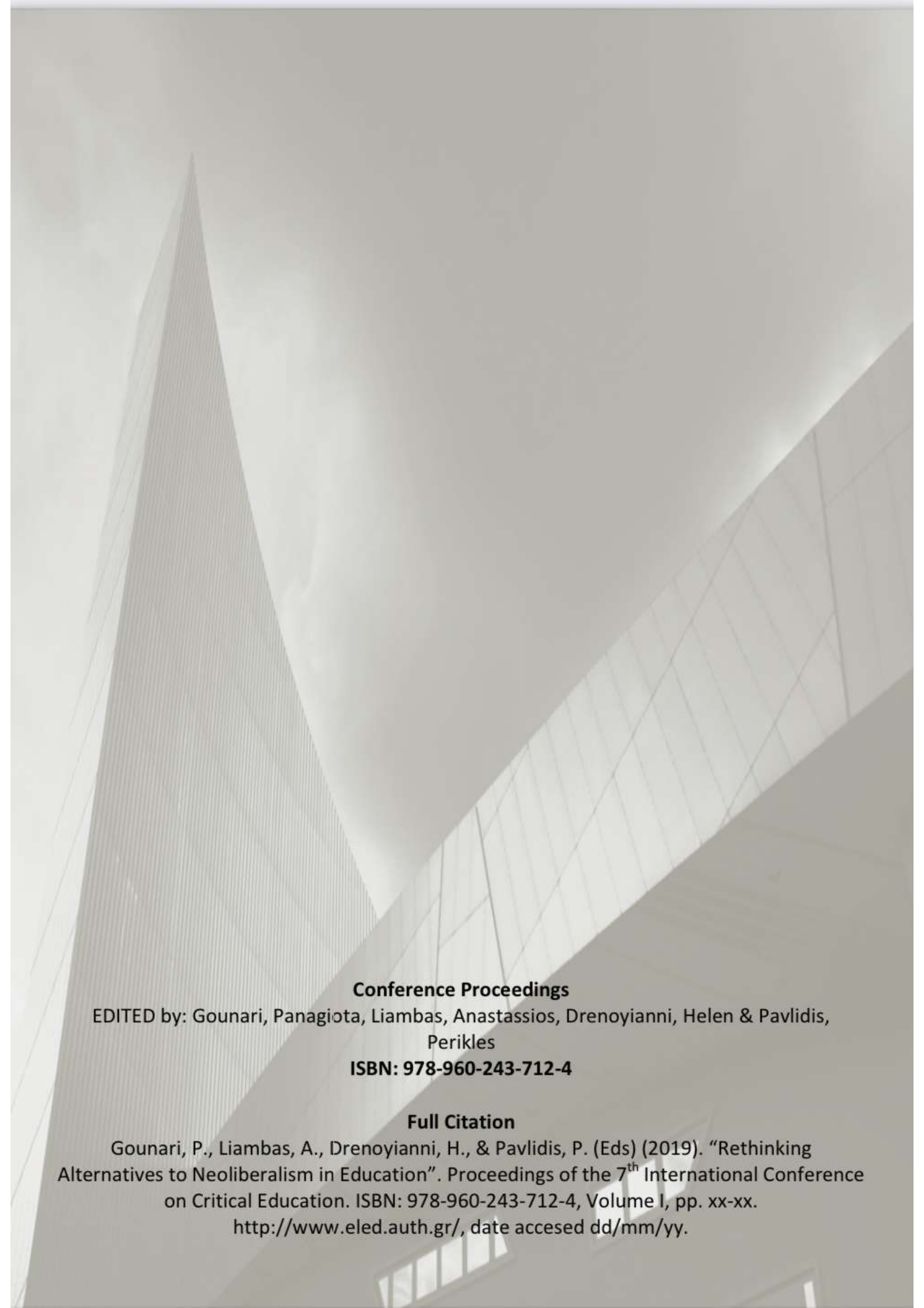
- Kelsey, E., & Armstrong, C. (2012). Finding hope in a world of environmental catastrophe. In A. Walsh & P. B. Corcoran (Eds). *Learning for Sustainability in Times of Accelerating Change*. Wageningen Academic Publishers' Education and Sustainable Development Series, Newfoundland.
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., Stuckler, D. (2014). 'Greece's health crisis: from austerity to denialism'. *The Lancet*, 383 (9918), 748-753.
- Kenway, J. & Bullen, E. (2000). 'Education in the Age of Uncertainty: an eagle's eye-view'. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 30 (3), 265-273.
- Kiwan, D. (2008). *Education for Inclusive Citizenship*. London and New York: Routledge.
- Kondilis, E., Giannakopoulos, S., Gavana, M., Ierodiakonou, I., Waitzkin, H., Benos, A., (2013). 'Economic Crisis, Restrictive Policies, and the Population's Health and Health Care: The Greek Case'. *Public Health Ethics*, 103 (6), 973-980.
- Lionis, C. & Petelos, E. (2013). 'The Impact of the Financial Crisis on the Quality of Care in Primary Care: An Issue that Requires a Prompt Attention'. *Quality in Primary Care*, 21, 269-273.
- Malliarou, M. & Sarafis, P. (2012). 'The financial crisis'. [Online]. *Rostrum of Asclepius*, 11 (2), (Ανακτήθηκε στις 17/5/2015, από <http://hypatia.teiath.gr/xmlui/handle/11400/4201>).
- Maltezos, R. & Pomeroy, R., (2013). 'Crisis-hit Greece sets up first 'drug consumption' centre'. [Online]. *Reuters*, (Ανακτήθηκε στις 17/5/2015, από: <http://www.reuters.com/article/2013/11/25/us-greece-drugs-idUSBRE9A00VF20131125>).
- Mason, J. (2002). *Qualitative Researching*. London: SAGE Publications.
- Matsaganis, M. (2011). 'The welfare state and the crisis: the case of Greece'. *Journal of European Social Policy*, 21(5), 501-512.
- Matsaganis, M. & Leventi, C. (2011). 'The Distributional impact of the Crisis in Greece'. *EUROMOD Working Paper No. EM3/11*.
- Miller, J. (2012). 'Greece's diet crisis: Greeks abandon traditional foods, and an obesity epidemic is the result'. [Online]. *Marketplace*. (Ανακτήθηκε στις 15/5/2015, από: <http://www.marketplace.org/topics/sustainability/food-9-billion/greeces-diet-crisis-greeks-abandon-traditional-foods-and>).
- Montgomery, A., Karagianni, D. & Androutsou, D. (2016). 'Reimagining School: Is it Possible?'. In A. Montgomery & I. Kehoe (Eds). *Reimagining the Purpose of Schools and Educational Organisations. Developing Critical Thinking, Agency, Beliefs in Schools and Educational Organisations*. Switzerland: Springer.
- Noddings, N. (2005). *The Challenge to Care in Schools*. New York: Teachers College Press.
- Paraskevopoulos, I., & Morgan, W. J. (2011). *Greek education and the financial crisis*. Grundfragen und Trends International.

- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rapley, T. (2004). 'Interviews'. In C. Seale, G. Gobo, J. Gubrium & D. Silverman (Eds), *Qualitative Research Practice*. London: SAGE Publications.
- Sawyer, W. et al (2007). 'Robust Hope and Teacher Education Policy'. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 35 (3), 227-242.
- Shalin, D. (1991). 'The Pragmatic Origins of Symbolic Interactionism and the Crisis of Classical Science'. *Studies in Symbolic Interaction*, 12, 223–51.
- Skeggs, B. (1994). 'Situating the Production of Feminist Ethnography.' In M. Maynard & J. Purvis (Eds), *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*, London: Taylor & Francis.
- Smyth, J. & Wrigley, T. (2013). *Living on the Edge: Re-thinking Poverty, Class and Schooling*. New York: Peter Lang.
- te Rielle, K. (2009). 'Pedagogy of hope'. In K. te Rielle (Ed.), *Making Schools Different. Alternative Approaches to Educating Young People*. London: SAGE Publications.
- Thomas, L. (2012). *Re-thinking the importance of teaching: curriculum and collaboration in an era of localism*. London: HMSO.
- Tsekeris, C., Pinguli, M., Georga, E. (2015). 'Young People's Perceptions of Economic Crisis in Contemporary Greece: A Social Psychological Pilot Study'. *Hellenic Foundation for European & Foreign Policy*. Research Paper No 19, November 2015.
- Tyack, D. & Tobin, W. (1994). 'The 'Grammar' of Schooling: Why Has It Been So Hard to Change?' *American Education Research Journal*, 31 (3), 453-479.
- Usher, R. (1996). 'A critique of the neglected epistemological assumptions of educational research'. In D. Scott & R. Usher (Eds), *Understanding Educational Research*. London and New York: Routledge.
- Warren, C. A. (2002). 'Qualitative Interviewing'. In J. F. Gubrium, & J. A. Holstein, (Eds), *Handbook of Interview Research*, London: SAGE Publications.
- Whitty, G. (2006). *Teacher professionalism in a new era*. Paper presented at the first General Teaching Council for Northern Ireland Annual Lecture, Belfast, March 2006.
- Zambeta, E. & Kolofousi, A. (2014). 'Education and social solidarity in times of crisis: the case of voluntary shadow education in Greece'. *Education Inquiry*, 5 (1), 69-88.
- Ασκούνη, Ν. (2013). 'Εκδημοκρατισμός και κρίση στην ελληνική εκπαίδευση'. *Η Αυγή*. 22 Δεκεμβρίου 2013.
- Νίκα, Π. (2014). *Παγκόσμια κρίση και εκπαίδευση. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εκπαίδευση και στο έργο των εκπαιδευτικών*. Αδημοσίευτη διατριβή. Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Νόμος (2472/1997): Αρχή προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://www.dpa.gr/portal/page? pageid=33,123437& dad=portal>.

- Νόμος (3833/2010): 'Προστασία της εθνικής οικονομίας – Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης'. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <https://www.forin.gr/laws/law/2750/prostasia-ths-ethnikhs-oikonomias---epeigonta-metra-gia-thn-antimetwpish-ths-dhmosionomikhs-krishs>.
- Σπηλιοπούλου, Γ., Ασημάκη, Α., Κουστουράκης, Γ. (2016). 'Οι απόψεις μαθητών ιδιωτικών σχολείων για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της στην ελληνική κοινωνία'. 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Ρόδος
- Συνήγορος του παιδιού (2013). *Οι συνέπειες της κρίσης στη ζωή των μαθητών: έρευνα των εφήβων συμβούλων του Συνήγορου του Παιδιού*. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://www.0-18.gr/gia-megaloy/nea/oi-synepeies-tis-krisis-sti-zoi-ton-mathiton-ereyna-ton-efibon-symboylon-toy-synigoroy-toy-paidiou>.

Conference Proceedings

EDITED by: Gounari, Panagiota, Liambas, Anastassios, Drenoyianni, Helen & Pavlidis,
Perikles

ISBN: 978-960-243-712-4

Full Citation

Gounari, P., Liambas, A., Drenoyianni, H., & Pavlidis, P. (Eds) (2019). "Rethinking Alternatives to Neoliberalism in Education". Proceedings of the 7th International Conference on Critical Education. ISBN: 978-960-243-712-4, Volume I, pp. xx-xx.

<http://www.eled.auth.gr/>, date accessed dd/mm/yy.